

V. RAISZ RÓZSA

KÖLTŐI SZÖSSZETÉTELEK KÖTŐJELES ÍRÁSMÓDDAL

1. A költők szövegeiknek leírásakor eltérhetnek a mindenkori helyesírási szabályok által megkívántaktól, tartalmi, poétikai, stilisztikai okokból. Ennek az írásmódbeli eltérésnek számos formája jelenik meg a művészi szövegekben. Az év versei 2019 című kötetben a következő főbb típusokat ismerhetjük fel: nem használ a szerző írásjeleket; csak korlátozottan használ írásjeleket (például csak a vers végén, szövegközben nem); nem használ nagy kezdőbetűt; a szóalakok elválasztása a helyesírás szabályaitól eltérő módon, helyen történik; sajátos írásjeleket is alkothat a szerző stb.

A jelen dolgozat a fent megnevezett kötet néhány versében a kötőjeles írásmódot vizsgálja, azt, hogy a ma költői milyen – rendszerint egyedi, teljesen új – szókapcsolatokat írnak kötőjellel. A magyar helyesírás szabályainak tizenegyedik (AkH.¹¹) és tizenkettedik kiadása (AkH.¹²) – az előbbi a 262. b), az utóbbi a 263. b) szabálypontban: „A szokatlan, alkalmi szóösszetételek kötőjeles írása főként a költői nyelvre jellemző, például: *bogáncs-szívem, gyémánt-hitemet, köd-gubában, kő-iszonyatját, rokon-örtüzek, rőzse-dalok.*”

Petőfi S. János szerint ez az írásmód a szabályok funkcionális megsértése (Petőfi S. 2018: 63).

Az idézett szabálypontban felsorolt kötőjeles szóösszetételek 20. századi költőktől valók, a jelenség tehát nem új, sőt 19. századi nagy költőink verseiben is találunk olyan alkalmi szóösszetételeket, amelyek – a közkézen forgó kötetek szerint – kötőjelesek. Vörösmarty Mihály, úgy látszik, kedvelte az alanyos összetételeket: *bérc-nyomta* (kő), *hadvész-ülte* (képpel), *Ármány-adta* (Péterkéje), *vész-szórta* (hajjal áll), *kéz-háborgatta* (bolt 'sírbolt') stb. Arany János *szálfa-öklelés* és Petőfi Sándor *főveny-szőnyeg* jelentéssűrítő összetétele mellett szintaktikailag besorolható Petőfi *nép-izzadás* birtokos jelzős, Arany *útam-vesztettem* tárgyas összetétele stb.

Az első helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai, 1832) ugyan még nem tartalmazott az írásjelekkel kapcsolatos fejezetet, a kötőjellel azonban szót, és a példaanyagából is következtetni lehet megalkotóinak az írásjelekre vonatkozó elveire (Keszler 2004: 146). Tudjuk, hogy maga Vörösmarty Mihály is részt vett e szabályzat létrehozásában.

A fent idézett költői szóalkotások – hapax legomenonok –, alkalmi neologizmusok, mai szemmel nézve is szinte megkívánják a nem teljes egybeírást, a kötőjeles írásmódot.

2. Vannak a költői alkotásokban olyan megoldások, amelyek hangzásban, a hangoztatásban nem vagy alig adhatók vissza – ilyenek például a sorok hosszúsága,

a sorok beljebb kezdése, nem egyenletes kezdése, és ilyen bizonyos szókapcsolatoknak nem tökéletes szóösszetételként való kötőjeles írása is. A verssor rövidege vagy hosszúsága sem érzékelhető minden esetben a megszólaltatott versben, pedig az, hogy új sort kezd a költő, fontos értelmi és hangulati tényező. Zolnai szerint (1957: 75): „A verssor nemcsak akusztikailag, hanem optikailag is egységet alkot. A ritmus, rím, szórend, szóválogatás és sortagolás teszi verssé a verset.” – „A verssor optikai különállása jelzi a hang-ritmus egységét, amit az enjambement, a következő sorba átnyúlás kontrasztja még jobban kiélez” (uo.). Ilyen „nem hallható” megoldás a kötőjeles írás is.

3. Ady számtalanszor alkot „nem egészen összetett” szavakat: *álom-bakók* (A Tisza-parton), *A jó Csönd-herceg előtt, Héja-nász az avaron, a csorda-népek* (A Hortobágy poétája), *seregély-fiók* (Magyar jakobinus dala), *(Éreztem az) Isten-szagot* (A Sion-hegy alatt), *a köd-bozótból* (kirohan) (Az eltévedt lovas) stb. Sokszor idézik a szakmunkák Babits In Horatium című versének két során: „Hadd halljam rajt ma himnuszát én / a soha-meg-nem-elégedésnek!” Kaffka Margit metaforikus összetétele Gracioso című versében: „Az óra túlél és beszél / Mily szívverés-halkan penget bele a tűnő időbe.” Kosztolányi halmozza az általa alkotott kötőjeles szóösszetételeket az impresszionisztikus Mostan színes tintákról álmodom című versében: *tréfás-lila, néma-szürke, szomorú-viola*, de a „délután *pokoli-sárga*” (A rút varangyot véresen megöltük), a hivatalokban „*agg-szürke lap*” szól a költőről (A bús férfi panasza). Forradalmár című versében „*agy-tökésektől* egy kis velőcske” – a kötőjel itt még arra is jó, hogy felhívja az olvasó figyelmét: nem a *nagy-tökés* ismerős szó szerepel itt! A Halotti beszéd című költeményében mellérendelő szókapcsolatok jelennek meg kötőjelesen: „*halvány-furcsa mosoly*”, „önmagának *dermedt-néma* szobra”. – Esti Kornél énekében a tagadószós melléknévi igenevek kapcsolódnak szorosan össze, talán azért, hogy névszói állítmányi mivoltuk erősebben kitűnjék: „titkát *ki-nem-beszélő* / röpülő, *meg-nem-álló*”. Tóth Árpád Új tavaszig vagy a halálig című versének *csönd-paplanú* (tél) szinesztéziája annyira egyéni a nagyon különböző érzetek összekapcsolásával, hogy meg is kívánja a nem teljes egybeírást. Hasonlóképpen jelentéssűrítő József Attila Bánat című versének „*Varázs-üttön* megállok” sora ‘varázstól (meg)ütötten’ jelentésben. Illyés Gyula a jelölt tárgyas viszonyban lévő tagokat is összekapcsolja jelentésbeli szoros összetartozásukat kiemelve „*A homályt-űző* és Világ” (Óda a törvényhozókhöz). A költemény számos további egyéni, kötőjellel írt szóösszetételt tartalmaz (*a külszín-, a főlhám-, a látszat-rombolók, terep-fölverők, fény-hozók*), s mivel Tersánszky Józsi Jenőt köszönti e verssel: „*törd fejed / és-sípon, új bicikli-féken*”.

(Külön dolgozat tárgya lehetne Weöres Sándor kötőjellel írt sok-sok szóösszetételének elemzése.)

A vers tehát nemcsak ellentmondásos, hanem (Zolnai Béla szavával élve) „látható nyelv” is.

4. Következzenek tehát a jelen költőinek műveiből kiemelt kötőjeles szókapcsolatok Az év versei 2019 című kötetbeli közlés sorrendje szerint haladva. A szövegeket olyan szempontból választottam ki, hogy egyéni, egyszeri kötőjeles szókapcsolat van-e bennük.

Tornai József (1927–2020) verseit olvasva feltűnik, hogy mennyire sugalmazza képeit a természet. A képek azonban mégsem természetleírások: szimbolikus jelentést hordoznak. A rozmaring illata című versében a címül írt szószerkezet csak a vers utolsó két sorában jelenik meg ismét, s ekkor, ebből a hasonlatból érti meg az olvasó a vers címének jelentését: „a mindenségbe tűnt, / ahogy a rozmaring illata száll majd belőled”. – Az egyéni *Nap-lény* szóösszetétel a következő részben jelenik meg: „Az isten meghalt – írta Nietzsche, – pedig szegény csak *Nap-lény* akart lenni.”

Kovács István (1945–) Cziffra György című versében 1956 eseményeire utal: „Ó, az utcai harcokat kísérő / hangtompított remény... / örökös *Egmont-nyitány*...” 2018-ban kiadott kötetének címadó verse: Shakespeare a Corvin közben. Mind az *Egmont-nyitány*, mind a Corvin köz az 1956-os forradalomra utal. Ez a vers a jelen kötetben olvasható. Számos „látható nyelvi” megoldást alkalmaz: kurziválásokat, kötőjeles szókapcsolásokat: *strázasahely-csillagvizsgáló*, *táltos-hajnal*, *a mese-dráma* (végén a halál vastapsa). Külön kell idézni azt a teljes metaforát, melyben a szabadságvágy mintegy betölti a „suhanc Hamlet” lényét: „A gyomorban *abrak-parázs*: / a szabadság lobbanó vágya...” – „Monológját feltűnik / a *lenni-vagy-nem-lenni* tankja.” A Hamlet-monológ legmegrázóbb sora főnevesülve a *tank* birtokos jelzőjeként áll a verssorban. Így, (nem teljes) egybeírással lehet főnévként használni a monológnak Arany János fordításában talán minden magyar számára szinte szállóigeként ismert, négy szóból álló sorát.

Döbrentei Kornél (1946–) gazdagon használja egyéni szókapcsolatait íráskor a kötőjelezés kínálta lehetőségeket: *véglény-sors*, *délibáb-körkép*, *csillag-irtó*, *gyökér-sorvadt*, *Kárpát-katlan*, *oszmán-iszlám*, *akarat-marta*, *csordavályú-torma*, *beszédes-néma*, *sors-reménységünk* (Szent Filoména kálváriája); *sarjadás-erejű*, *szűziség-szűk* (bejárat), *kivágott-címerű* (zászló), *cirkli-terebélyű* (növényi sejt); A Kozmosz sebei című, Móser Zoltánnak ajánlott, 1956-ra utaló, a forradalmat felidéző költemény szövegéből kiemelve is beszédesek a fent idézett szókapcsolatok.

Rakovszky Zsuzsa (1950–) ma már regényei által ismertebb, de költőként is nagyra becsült művész. Változatos formai megoldásaihoz tartozik, hogy (egyéb-ként normatív helyesírású) verseiben az egyéni, jelentéssűrítő szóösszetételek kötőjellel írja: *bölcsész-álmot* (eltemet), (délceg) *fogorvos-eszménykép*, *ön-sírkukba* (tekintenek le), *fél-áttetsző* (állcsontjuk) stb.

Szöcs Géza (1953–) *Esküvő a T. tó partján* című (nem csak terjedelmét tekintve) nagy versének kötőjeles szóalakjai olyan szójátékok, melyeknek játékosága tragikus jelentést hordoz: (Sokan összegyűltek a) *Tároga-tónál*, (Jó volt a) *Tároga-tónál*, *Működött a műkö- / működött a kő-kés*. Keserű gúny rejlik e sorokban.

Payer Imre (1961–) *Fényből van a fal* című költeményében az ellentétek, szembeállítások kifejezésére valók az egyéni mellérendelő szókapcsolások: „Kapaszkodni akartam, nincs mibe, – Össze-szétesve” – jelentéssűrítő összetételként: „Hátraugrik a közellét-darab, / ami hátul rostokolt, előrebber”. Nem látszik új szókapcsolásnak az *épület-tető*: „Mert nem folynak napok, kizárlag / erőből építem meg őket, idegen *épület-tetőket*.” Mégis új, a vers allegorikus jellege s ennek az összetételnek metaforikus mivolta indokolja a kötőjeles írásmódot. (Köznapi jelentésében egybeíránk.)

Testamentumom ólomüvegén című versének kötőjeles szóalakjai éppen írásmódjuk által kapnak különös nyomatékot: „Keresztülsugározza újjászülető *tény-sugár* játéka / – a négyzet-, tégl-, rombuszalap – az összeólmozott *tanulmány-nyomatot*.” Ebben a költeményben több olyan hapax legomenon is van, amely egybeírva jelenik meg: *bálványsugárzás, hangmadarak, vonalháló*.

E kétféle írásmód nem magyarázható az összetételek grammatikai viszonyainak eltéréseivel, hanem sok szemantikai és stilisztikai oka lehet.

Vörös István (1964–) nemcsak költő és író, hanem jeles esszéista is. A jelen kötetben megjelent versei közül a *Hogyan szólnak a dolgok* című, Vasadi Péter emlékére írt költemény első versszaka a következő: „A fontos az, a fontos az, / hogy megőrizd *gyerek-magad*, / amilyen még akkor voltál, / amikor kinyílt a szótár”. A költemény filozofikus tartalmát a következő sorból ismeri fel az olvasó: a *szótár* mellé a *lélektár* és az *embertár* kapcsolódik. A *gyerek-magad* kötőjellel írt összetett szó a költő alkotása. A köznyelvben meglévő *gyerek* előtagú szavakra sem a tagok nyelvtani viszonyát illetően, sem jelentésében nem hasonlít, körülírással értelmezhető: 'azt az énedet, amilyen gyermekként lehettél', vagy 'gyermeki mivoltodat'. 'Gyermeki tisztaságot, ártatlanságot': „De van, aki tud szerényen, / angyalmódra ember lenni, / embermódra Isten lenni” (Uo.).

A költeménynek az itt idézett három sora talán igazolja a fentebbi, feltételezett értelmezéseket.

Nagy Gábor (1972–) *Búcsúének Nagy Andrásnak* című verse a költő házaspár, Nagy László és Szécsi Margit fiának állít emléket. „Voltál a hajlíthatatlan gerinc, / s kidöltél, mint *villám-sújtotta* tölgy.” Az alárendelt alanyos szóösszetétel Vörösmarty Ábránd című költeményének „lennék *bérc-nyomta* kő” sorára emlékeztetheti az olvasót. A felindultság érzését jeleníti meg a költő. Az indulatokat is kifejező, ünnepélyes, emelkedett stílus a grafikus, könyvművész Nagy András (1953–2018) elvesztése miatti megrendültséget jelzi.

5. A költeményekből – a régebbi és a 2019-es év verseiből – idézett kötőjeles szóösszetételeket vizsgálva egyetérthetünk Keszler Borbála (2006: 60) megállapításával: „A tárgyalt kifejezések java részében legfőljebb idézőjelesen beszélhetünk lexémákról mint [...] kialakult szótári egységekről.”

Egyedi, egyszeri költői alkotások ezek, s éppen ez adja sajátos stilisztikai értéküket. Az év versei 2019-es kötetből idézett kötőjeles költői szókapcsolások többféle okból jöhettek létre. Feltételezésünk szerint kifejezhetnek egyedi,

egyszeri fogalmat: *Nap-lény*; hosszabb szó szerkezet csoportot vagy körülírást pótolhatnak tömörségükkel: *gyerek-magad*, *délibáb-körkép*; szójáték: *Tároga-tó*; alkalmi jelentésváltozást jelöl a nem teljes, hanem kötőjeles írásmód: *épület-tető*; a közömbös, tárgyilagos, ismert kifejezéshez képest (*Kárpát-medence*) az új indulatos, rosszabbító hatású: *Kárpát-katlan*. A fent idézett *délibáb-körkép* és *gyerek-magad* pedig éppen jobbító, eufemisztikus szándékú lehet.

A dolgozatban bemutatott, egyetlen szempont szerint válogatott versrészletekből is kiviláglik 2019 költőinek (verseik sok egyéb értéke mellett) gazdag nyelvalkotó képessége.

A költői idézetek forrásai:

Makkai Ádám (szerk.) 2002. *A csodaszarvas nyomában. A legszebb ezer vers*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Zsille Gábor (szerk.) 2019. *Az év versei 2019. Antológia*. Magyar Napló. Budapest.

Irodalom

AkH.¹¹ = Magyar Tudományos Akadémia 1984. *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

AkH.¹² = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Keszler Borbála 2006. *Írásjel-használati gyakorlókönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Petőfi S. János 2018. A helyesírási szabályok funkcionális megsértése. In: Nagy L. János (szerk.): *Harminc év a magyar helyesírásért*. Erkel Ferenc Gimnázium. Gyula. 63–67.

Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó. Budapest.